

СТИЛІСТИЧНИЙ ТОПОС «ГОЛОДНИХ І СПРАГЛИХ» ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДНИКА КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

STYLISTIC TOPOS "THE HUNGRY AND THIRSTY" AS AN ELEMENT OF THE SOCIAL COMPONENT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT CONCEPT

Єфремов В.В.,

*orcid.org/0000-0003-2708-8981**аспірант кафедри української та зарубіжної літератури**Житомирського державного університету імені Івана Франка*

У статті автор розглядає функціонування стилістичного топосу «голодних і спраглих» у давньоруських пам'ятках («Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Слово про віру латинську чи варязьку» Феодосія Печерського, «Пам'ять і похвала князю Володимирі» Якова Мниха, «Слово, що написав він своєму князю Ярославу Володимировичу» Данила Заточника, «Повчання» Володимира Мономаха, Києво-Печерський Патерик) та доходить висновку, що топос виступає елементом соціальної структури суспільства, а також функціонує як оцінка характеристики фізіологічного стану людини. Окрім того, художнє вираження топосу формує номінацію суспільних класів: духовенства, князів, воїнів, жебраків, а також виступає маркером соціальної нерівності. На функціонування стилістичного топосу «голодних і спраглих» у аналізованих пам'ятках значний вплив має загальноісторичний контекст та традиції християнської культури. Соціальний аспект художнього відтворення топосу «голодні та спрагли» спрямований на людину і націлений на збереження стабільності її соціокультурного середовища. Спираючись на художнє вираження топосу «голодні та спрагли», концепція СР передбачає, що людина повинна брати активну участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності. Автор статті наголошує, що для досягнення СР сучасне суспільство повинне створити ефективну систему прийняття рішень, яка враховує попередній культурний досвід, адже культура (а тому і література) є ніщо інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує здобутки, передані йому всіма попередніми генераціями. До того ж у міру поглиблення знання про літературу попередніх епох та вміння цінувати здобутки минулих періодів людство отримує унікальну можливість взяти за основу курсу розвитку попередньо набутої культурної спадщини, яка формується в тому числі за посередництвом літературного топосу «голодних і спраглих».

Ключові слова: українська середньовічна література, сталий розвиток, літературний топос, стилістичний топос, «голодні та спрагли».

In the article the author considers the functioning of the stylistic topos of "hungry and thirsty" in monuments ("A Word about Law and Grace" by Hilarion of Kyiv, "A Word about the Latin or Varangian Faith" by Theodosius Pechersky, "Memory and Praise to Prince Vladimir" by Yakov Mnykh, "The word he wrote to his prince Yaroslav Vladimirovich" by Danylo Zatochnyk, "Teachings" by Volodymyr Monomakh, Kyiv-Pechersk Paterik) and concludes that the topos is an element of the social structure of society and also functions as an assessment of the physiological state of man. In addition, the artistic expression of the topos forms the nomination of social classes: clergy, princes, warriors, beggars, and also acts as a marker of social inequality. The general historical context and traditions of Christian culture have a significant influence on the functioning of the stylistic topos of the "hungry and thirsty" in the analyzed monuments. The social aspect of the artistic reproduction of the topos "hungry and thirsty" is aimed at people and aims to preserve the stability of its socio-cultural environment. Based on the artistic expression of the topos "hungry and thirsty", the concept of SD implies that a person should take an active part in the processes that shape the sphere of his life. The author of the article emphasizes that in order to achieve the SD, modern society must create an effective decision-making system that takes into account previous cultural experience, because culture (and hence literature) is nothing more than a consistent change of individual generations, each of which uses achievements, passed on to him by all previous generations. In addition, as the knowledge of the literature of previous epochs deepens and the ability to appreciate the achievements of past periods, humanity gets a unique opportunity to take as a basis the course of development of previously acquired cultural heritage, which is formed through the literary topos "hungry and thirsty".

Key words: Ukrainian medieval literature, sustainable development, literary topos, stylistic topos, "hungry and thirsty".

Постановка проблеми. Натепер питання вивчення середньовічної культури стає все більш актуальним. Суспільство починає усвідомлювати, що вирішення багатьох проблем сучасної історії неможливе без залучення історичного досвіду періоду Середньовіччя. Політичне і культурне значення літератури українського Середньовіччя,

передовсім книжності Київської Русі, на думку дослідниці О. Сліпушко, визначається її значним внеском у розбудову «основ державності, у формування політичного статусу народу» [8, с. 384]. Книжність Київської Русі стала основою сучасного уявлення про державотворчі процеси, духовність і культуру.

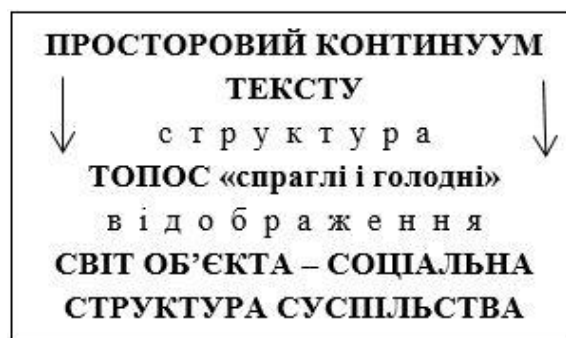
На особливій ролі української середньовічної літератури наголошував вчений П. Білоус, коли зазначав, що «це чималий етап у розвитку нашого письменства, що там джерела багатьох літературних традицій, наша художня та історична пам'ять» [1, с. 56]. Вивчення української середньовічної літератури передбачає реконструкцію багатогранної культурної системи, окремі складники якої мали власні неповторні риси і характеристики та залишилися зафіксованими у літературних пам'ятках.

Якщо характеризувати середньовічну культуру письма, то література зазначеного періоду належала до традиціоналістського типу. Протягом усього періоду свого існування вона розвивалася на основі постійного відтворення обмеженого набору образних, ідеологічних, композиційних та ін. структур – топосів (загальних місць), які виражалися у сталості епітетів, образотворчих кліше та мотивів. На основі зазначених кліше сформувалися стилістичні топоси, що володіли власним смисловим, тематичним і виражальним канонам.

Аналіз джерел та публікацій. Проблема функціонування топосу в літературі була поставлена у книзі Е.Р. Курціуса «Європейська література і середньовіччя» 1948 року, який визначав літературні топоси як способи оформлення цілих комплексів, пов'язаних з типовими ситуаціями. Курціус звернув увагу на те, що топосу «притаманний формальний характер і йому найчастіше відповідає певне словесне оформлення» [7, с. 167].

Літературознавець Д.С. Лихачов одним з перших звернув увагу на те, що повторюваними елементами поезики в давньоруських творах є не тільки словесні формули, але і «самі ситуації, в яких ці формули вживають» [7, с. 167]. Розрізнити ці два типи «загальних місць» закликають багато дослідників, але вони дотримуються різних думок щодо того, якими термінами їх позначати. Науковець Є.Л. Конявська вважає, що необхідно зберегти термін топос «для позначення загальних місць, а повторювані словосполучення називати формулами» [6, с. 80–92]. Проблема поля-

гає в тому, що доволі часто загальним місцям, як сюжетним елементам, відповідають сталі словесні вирази. У другому, більш вузькому значенні, топос є одиницею художнього простору твору, який посідає певне місце у стилістиці тексту. Вчений Ю.М. Лотман визначає таке поняття як «просторовий континуум тексту, в якому відображається світ об'єкта» [3, с. 40]. Систему просторових відносин, що виникають у художньому тексті, дослідник називає структурою топосу, яка виступає як мова для вираження інших, непросторових відносин, що є особливо важливим у контексті дослідження соціального складника концепції СР. Спробуємо дослідити історію стилістичного топосу «*голодних і спраглих*» як елемента соціального складника СР.

Виклад основного матеріалу. Історія виникнення цього топосу сягає часів античності: вперше його згадує Платон у своїй праці «Держава». Так, у написаному у 360–370-і роки до н. е. одному з діалогів «Держави» (книга 4) філософ висвітлює дискусію стосовно питання людських бажань, поставленого Адімантом Сократу: «*Бути спраглим, терпіти голод і взагалі відчувати жагу, а також жадати й хотіти – хіба ти це все не віднесеш до тих видів, про які ми щойно вели мову? І хіба не скажеш, наприклад, що душа людини, яка постійно до чогось прагне, або домагається того, чого прагне, або пригортає до себе те, що хоче мати?*» [5, с. 92]. На прикладі голоду та спраги Сократ пояснює, що кожне з людських бажань за своєю суттю в окремому випадку скероване на те, що відповідає його природі, а вже конкретна його реалізація залежить від тих бажань, які долучаються до головного прагнення. Якщо це спрага, то головним задоволенням цього бажання є її втамувати, а ось питання чим, якою якістю напою, є вже другорядним. На прикладі задоволення найпростіших людських інстинктів, спраги і голоду античний філософ переконує, що всі людські бажання за своєю суттю є природними, адже жодне з них не стане бажанням чогось іншого, окрім того, що впливає з їх фізіології.

З приходом Середньовіччя цей топос набув християнського відтінку. Христос говорить про те, що нагодувати голодного і напоїти спраглою – одна з найбільших чеснот: *«Голодував Я, і ви дали Мені їсти; спраглим був, і напоїли Мене...»* (Мт. 25:35). У Євангелія від Матвія читаємо: *«Блаженні голодні та спрагли справедливості, бо вони наситяться»* (Мт. 5:6). Одна із заповідей Блаженств стосується Нагірної проповіді Ісуса Христа, центром якої є слово «справедливість». Голодні і спрагли четвертої заповіді – це ті, хто шукають справедливості. Голодний хоче вгамувати голод і спрагу, щось інше його навряд чи цікавитиме – віруючі ж повинні прагнути насамперед до справедливості. Але що означає «справедливість» у цьому контексті? Справедливість тотожна християнській праведності. А це означає, що голодні і спрагли – це ті, хто шукає праведності, бажають насититися праведністю. Як голод і спрага виступають постійними супутниками людини, так і праведністю не можна насититися один раз. Бажання праведності повинне супроводжувати віруючого завжди.

Пояснення слів Христа з часом розвинулося у соціальному напрямі – у тому значенні, що підкреслювалося бажання соціальної справедливості щодо бідних (аби їм допомогли) та несправедливих (що дістануть покарання за свої провини).

У біблійних книгах часто зустрічаємо функціонування цього топосу на позначення бажання пізнати християнську віру:

<i>Ось дні настають, говорить Господь Бог, коли Я пошлю на землю голод, – не голод на хліб, і не спрагу на воду, але спрагу почути Господні слова.</i>	<i>Бо спраглому я дам води і в посушливому краї пуцу потоки. Я зіллю свій дух на ваше потомство і своє благословення на ваших нащадків.</i>	<i>Тому так говорить Всеволодний Господь Єгова: «Мої слуги будуть їсти, а ви будете голодувати. Мої слуги будуть пити, а вас буде мучити спрага.</i>
Книга пророка Амоса 8:11	Книга Ісаї 44:3,4	Книга Ісаї 65:13

Прекрасно подібне прагнення виражає топос у метафориці мови царя Давида: *«Як прагне олень до потоку води, так прагне душа моя до Тебе, Господи! Прагне душа моя до Бога»* (Пс. 41, 2-3).

На цих прикладах продемонстровано парадигму топосу «голодні і спрагли» та зміну його символіки з приходом християнства. Можна прослідкувати, як образність топосу «голодних

і спраглих» використана Платоном у переносному значенні «людських бажань», набуває значення символу «життя праведного» у душі християнства.

Далі спробуємо дослідити функціонування цього топосу у текстах українських середньовічних пам'яток.

Феодосій Печерський «СЛОВО ПРО ВІРУ ЛАТИНСЬКУ ЧИ ВАРЯЗЬКУ»

Монах Феодосій Печерський – автор пам'ятки «Слово про віру латинську чи варязьку», в якій головна ідея стосується дотримання чеснот православної віри і втечі від спокус віри латинської, тобто католицизму. У наведеній літературній пам'ятці зустрічаємо модифікацію стилістичного топосу «голодні і спрагли», яку автор замінює на варіант «їсти і пити»: *«До віри ж латинської не прилучатися..., ні з ним з одного посуду їсти, ні пити, ні хліба їхнього приймати...»* [9]. Проте від цього не змінюється завдання топосу: демонстрація ще одного із середньовічних соціальних прошарків – духовенства. Християни вважали, що порятунок душі віруючого можливий тільки через церкву, тому не випадково головним з трьох станів середньовічного суспільства було духовенство. До християнських священників ставилися з повагою, позаяк їх обов'язком було молитися за грішні душі. Вони не платили податків, сама ж церква існувала за рахунок церковної десятини. Вважалося, що духовенство є посередником між Богом і людиною, а врятуватися від пекельних мук можна тільки, якщо слідувати повчанням священників.

Повчання Феодосія Печерського адресоване тогочасному правителю Київської Русі – князю Ізяславу Ярославичу як настанова ревно оберігати християнство, що опинилось під загрозою впливу католицької церкви. На думку дослідника В.Я. Петрукіна, заклик Феодосія стосувався християн, що вагалися у виборі між грецькими і латинськими обрядами. Початкова підкреслена неприйнятність давньоруською церквою наслідування «чужої віри» навіть в обрядах отримала відтінок нетвердості, хиткості, яку потрібно було укріпити шляхом настанови: *«Тим же, хто заради Бога у нас просить їсти і пити, дати їм, але у їхній посудині; якщо ж не буде у них посудини, дати у своїй, а потім обмити і сотворити молитву; тому що неправильно вірують і нечисто живуть»* [9]. Оскільки християнський догматизм заперечував прояв агресії та підтримував подання милостині, то стилістичний топос «їсти і пити» маркує тут ще й одну з християнських заповідей – «Люби ближнього, як самого себе» (Матв. 22:39). Християнин не вправі відмовити представнику

іншої віри у задоволенні фізіологічної потреби у їжі та напоях, проте жорсткий консерватизм не допускає прямого контакту і розуміє подання їжі у своєму посуді як осквернення християнської віри, уникнути якого можна, виголосивши молитву.

Яків Мних «ПАМ'ЯТЬ І ПОХВАЛА КНЯЗЮ ВОЛОДИМИРУ»

Одним з визначних творів княжої доби вважають «Пам'ять і похвалу руському князеві Володимирі», постать автора якого досі повністю не визначена. Одні з учених припускають, що ним міг бути наприклад ченець Яков, згаданий під роком 1074 у «Повісті минулих літ». Інші вважають, що існувало кілька «Яковів Мнихів» і що вони жили не лише в XI ст., тобто твір є компілятивним. У «Похвалі...» автор оповідає як князь Володимир охрестився, як було охрещено русичів. Також описується процес прийняття християнства на Русі і доводиться те, що воно тут цілком закономірне, оскільки ще княгиня Ольга уславляла Бога.

Окреме місце у творі посідає так зване «Житіє князя Володимира», яке написано в дусі класичних агіографічних творів та зображує Володимира як «подвижника і святого», хоча церквою канонізований він був значно пізніше. У «Житії» використовується набір стереотипних схем і мотивів, як-от стилістичний топос «голодні і спрагли», що окреслює специфічний тип релігійної поведінки князя: «У містах і селах, усюди милостиню чинив: голих одягав, голодних годував і спраглих напував» [9]. Топос функціонує на позначення найчисельнішої верстви середньовічного суспільства – бідняків, які не сприймалися як економічна і соціальна аномалія, а навпаки, вважалися своєрідним об'єктом морального виховання, а допомога їм – умовою спасіння душі.

Милостиня як допомога соціально вразливим верствам населення стала відома на Русі завдяки діяльності Володимира Великого. Це був перший християнський князь, який настільки приділяв увагу убогим і нещасним, що його турбота про бідних і м'якість, за словами літописця Нестора, «виходила навіть за межі державної користі». Князь Володимир створив систему соціального захисту населення, яка передбачала, що кожен убогий та бідний може приходити на княжий двір та отримати їжу і пиття, і гроші з княжої казни. Також він є розробником першої адресної соціальної допомоги, коли повелів зробити вози, куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі і возили по місту, роздаючи хворим і убогим.

Данила Заточеник «СЛОВО, ЩО НАПИСАВ ВІН СВОЄМУ КНЯЗЮ ЯРОСЛАВУ ВОЛОДИМИРОВИЧУ»

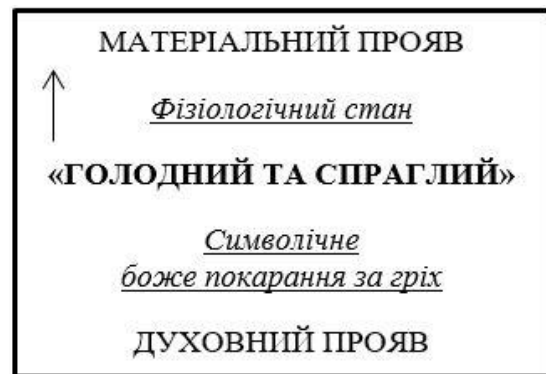
«Слово Данила Заточника» – видатна пам'ятка світової культурної спадщини, адресована новгородському князеві Ярославу та написана XIII ст. Вона має глибокий філософський і суспільно-політичний смисл, де виразно звучить голос особистості, духовно розкутої людини. Автор сміливо звертається до князя з представленням критеріїв ідеального правителя: моральних (повна відповідність особистих якостей нормам християнської етики), юридичних (дотримання законності як у придбанні влади, так і в способах її реалізації), політичних (уміння забезпечити управління країною, мир із сусідами, союз з церквою).

Ефективну соціальну політику автор радить будувати князю на прикладі створення успішної родини: «Невже скажеш мені: «Женись у багатого тестя честі заради великої – там пий та їж? Та ліпше б мені вола бурого ввести у дім свій, ніж злу жону взяти. Бо віл не говорить, ні зла не замишляє, а зла жона, коли б'єш, – біснеться, а лагідно до неї – заноситься, у багатстві гордиться, а в убогстві інших осуджує» [9]. Читач знову зустрічає різновид інваріанту топосу «голодний та спраглий» – «пий та їж», який висвітлює благополуччя багатих і знатних людей, що згодом утворили могутній прошарок феодалів. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася князівська влада. Використання топосу «пий та їж» як ознаки наявності продуктів харчування для голодної Європи стає вказівником соціального походження конкретної суспільної групи – феодалів.

Для християнина Данила Заточника багатство розуміється як суспільна вада, а багаті люди – ніщо інше, як соціальне зло, якого слід позбутися. Саме тому він не радить створювати сім'ї з представниками багатіїв, «злими жонами», адже соціальна нерівність призведе до швидкого розірвання цих стосунків.

У Нагірній проповіді представлено умови входження до Царства Божого, коли Ісус закликає збирати скарби вищої якості, ніж просто матеріальні речі, які дуже часто псуються: «Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і хробацтво, і де підкопують злодії і викрадають. Збирайте собі скарби на небі...» (Мт. 6:19-20). До того ж в уявленні християн неможливо служити Богові і багатству водночас: «Ніхто не може двом панам служити: або одного зненавидить, а другого буде любити, або триматиметься одного, а того

знехтує. Не можете Богові служити і мамоні» (Мт. 6:24). (*Мамон – бог багатства*).

Як протиставлення класу феодалів, що уособлюють антипод духовенству, автор звертається з проханням до князя: «Тож як звеселяєшся ти багатьма ласощами, мене спом'яни, що хліб **їсть сухий**, п'єш солодке питво, то мене спом'яни, що **теплу воду п'є**» [9]. Таким чином, знову зустрічаємо варіант топосу «голодний та спраглий», що дає змогу диференціювати стан духовенства та феодалський стан на основі типу харчування.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК. Слово 35

В одному з оповідань патерика (Слово 35) розповідається про ченця Пимена, який спочатку був простим мирянином, довго хворів, і був відправлений до обителі для лікування. Його багаті батьки не давали можливості прийняти чернечий постриг Пимену, а тому він ревно молився, щоб якомога довше перебувати в монастирі. Монахи обителі мали відразу до хвороби Пимена, тому часто «**лишали його голодним і спраглим на два дні чи три**» [9].

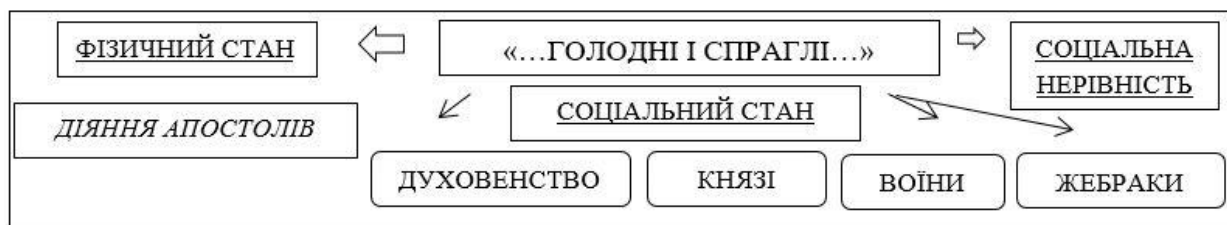
Монастир як духовне середовище не може бути місцем прояву будь-якої різниці між соціальними групами, тому на його ж території відбувається покарання недбалих чорноризців: «**Зцілений же від немочі брат погидував, задля смороду утробного, й збувся Пимена, і його голодним та спра-**

глим залишив. І лежав у окремій споруді, і раптом гарячка запалала в ньому, і не міг встати протягом трьох днів» [9]. Монах, що знехтував своїм обов'язком покійно служити Пимену, враз опиняється у схожій ситуації – потерпає від спраги, спричиненої гарячкою. Читач має змогу прослідкувати, як змінюються соціальні ролі того, хто раніше потребував допомоги та того, хто її надавав. Пимен, як ідеал чернечого життя, не повторює вчинок свого попередника, а навпаки, у дусі християнства прощає знущання та повторює, що рівну відплату мають ті, хто хворіє, і ті, хто служать хворим.

Висновки. Отже, проаналізувавши топос «голодних і спраглих» у давньоруських пам'ятках, можемо дійти висновку, що він виступає елементом соціальної структури суспільства та функціонує як:

- оцінка характеристики фізіологічного стану;
- номінація класів: духовенства, князів, воїнів, жебраків;
- маркер соціальної нерівності.

Назагал слід додати, що на функціонування стилістичного топосу «голодних і спраглих» у аналізованих пам'ятках значний вплив мав загальноісторичний контекст та традиції християнської культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус П. Про естетичне сприймання давніх творів. *Дивослово*, 2013, № 8. С. 55 – 60.
2. Высоцкий С. Светские фрески Софийского собора в Киеве. Київ : Наукова думка, 1989, 258 с.
3. Лотман Ю. Структура художественного текста. *Об искусстве*. Санкт-Петербург : «Искусство–СПБ», 1998. С. 14–285.
4. Махов А.Е. Топос. *Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий* / гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко. Москва : Intrada, 2008. 358 с.

5. Платон. Держава / пер. з д.гр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
6. Проблема общих мест в древнеславянских литературах (на материале агиографии) / Е. Конявская. *Ruthenica*, 2004. Т. 3. С. 80–92.
7. Труды Отдела древнерусской литературы / отв. ред. Н.А. Казакова. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 17. 699 с.
8. Сліпушко О.М. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.) : монографія. Київ : Аконтіт, 2009. 415 с.
9. Українська література X–XIII століття. *Ізборник*: вебсайт. URL: <http://litopys.org.ua> (дата звернення: 02.04.2021).